

S. VARGA PÁL**HORVÁTH JÁNOS FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉNEK ÖRÖKSÉGÉRŐL***Az irodalomtörténet vége – vagy se vége, se hossza?*

A 19. századi történetbölcséleti gondolkodás feloldhatatlan dilemma elé állította az irodalomtörténet-írást. Miután egyre nyilvánvalóbbá vált a felvilágosodás egyetemes történeti teleológiájának tarthatatlansága, az irodalomtörténész két lehetőség között választhatott. Vagy – Wilhelm von Humboldt, Gervinus módján – olyan történetet alkotta meg a fejlődésnek, amely már lezárult, s az általa beteljesített cél megmutatta azt az alapeszmét, amely az egységes folyamatnak tekintett történetet áthatotta, vagy – Ranke felfogásának megfelelően – általában véve is lemondott a fejlődés elvéről, s a korokat önmagukból igyekezett megérteni („wie es eigentlich gewesen”). Előbbi esetben arra kényszerült, hogy a cél beteljesülése utáni időszakot hanyatlásnak minősítse (ezt a 19. században Hegelnek a művészeti kor végére vonatkozó tétele is támogatta), utóbbi esetben arra, hogy figyelmen kívül hagyja a korszakok összefüggéseit; végső soron mindkét megoldás a múltnak a jelentől való elszakításával, elszigetelésével járt.¹

Bármilyen kínáló lehetőség is, hogy Horváth János *Fejlődéstörténetét* a Gervinus-féle teleologikus történeti elemzések fiókjába dobjuk, amelyek fölött eljárt az idő – hiszen mind a lezárt korszakokból kiinduló módszer, mind a fejlődést mozgató vezéreszme elve érvényét veszítette –, úgy vélem, e mozdulat jogosulatlan; fel kell figyelniük a *Fejlődéstörténet* szerzőjének hermeneutikai irányultságára.²

Megítélésem szerint Horváth János fejlődéstörténetének jelentősége nem teleologikus jellegében, hanem a változások mechanizmusának dialogikus elvű elemzésében rejlik; lényege nem a Gervinuséhoz hasonló cél tételezésében, hanem a változások hatástörténeti logikájában van – s ez óhatatlanul más megvilágításba helyezi magát a célképzetet is.

Ha összevetjük a gervinusi modell módszertani alapelvét a Horváth Jánoséval, a különbség azonnal nyilvánvalóvá válik. Gervinusnak az az elgondolása, hogy a történetíró „csak befejezett eseménysorokat próbálhat ábrázolni, hiszen csak akkor ítélni, ha a

¹ Lásd Hans-Robert JAUSS, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, ford. BERNÁTH Csilla = H.-R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 39–43.

² Horváth János hermeneutikai pozíciójáról s annak korlátairól lásd KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Hogyan s mi- végre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát? (Az esztétikai hatásfunkciók és a történeti irodalom- értelmzés)* = K. Sz. E., *Történetiség – megértés – irodalom*, Bp., Universitas, 1995, 43 skk.

végkimenetelt ismeri”, azon a feltételezésen alapul, hogy a „végkimenetel” „ideális csúcspontja” az események egymásutánjának; kiteljesedése egy alapeszmének, amely az egymásra következő eseményeket áthatja. Ebből aztán elkerülhetetlenül következik az „után” rémképe, amelyet a csúcspont elérése utáni történések értelmezhetetlensége idéz föl – s amely ráadásul az egész egységes koncepció érvénytelenítésével fenyeget.

Horváth János ezzel szemben az alapeszmék váltakozásából indul ki; minthogy „az irodalom fogalma nem állandó”, „kor szerinti megkötöttségében [...] nem fogadható el vezérelvül egy, az irodalom egész történeti anyagát rendszerező szintézis számára”. Abban megegyezik Gervinusszal, hogy csak lezárult korszakokat lehet saját uralkodó elvük szerint elemezni, messzemenő következménye van azonban annak, hogy Horváthnál a korszakok egymásutánja megmutatja az egyes korok célképzeteinek viszonylagosságát. S annak is, hogy az a végcél, amelybe Horváth *Fejlődéstörténete* fut, nem valamely (irodalom fölött álló) *eszmének*, hanem az irodalom autochton elvének kiteljesedése; mint a *Fejlődéstörténet* kezdetén olvassuk, „szaktudományunk éppen annak megfigyelését célozza, hogy miként különül el e közös, széles alapról, s miként fejlődik önálló összefüggésként tovább az, amit magyar irodalomnak nevezünk”; ennek érdekében „[a]z irodalomtörténetnek *irodalmi* elvről, *önelvű* rendszerezéséről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar járni.”³ Gervinusszal szemben, aki „az esztétikai megkülönböztetés teljhatalmát igyekszik korlátozni”,⁴ Horváth Jánosnál a végpontot az esztétikai megkülönböztetés jegyében főszerephez jutó *ízlés* fogalma jelenti – még ha e fogalom nála „nem kanti mintákat követ” is.⁵ Bármint ítéljük is Horváth János meghatározása felől, amely szerint a fejlődés az irodalomnak az ízlés jegyében történő önreflexiója és elkülönülése felé halad, „szinte kézenfekvőnek látszik a definíció egy modernebb tudományos keretbe, az »autopoietikus« rendszerek elméletébe való áthelyezésének lehetősége”; e művelet elvégzésére remélhetőleg előbb-utóbb sor kerül.⁶

Vegyük szemügyre, milyen mértékben vetett számot Horváth János a fejlődéstörténeti modelljében fenntartott célképzetességből adódó dilemmákkal. „Az irodalomtörténetnek valamely elv szempontjából való megírása csak akkor történhetett meg – úgymond –, mikor magának az irodalomnak ugyanazon elv szerinti fejlődése már erősen folyamatban volt, vagy be is fejeztetett: akkor vált ugyanis felismerhetővé ez elv s tétetett meg irodalomtörténeti rendszerező elvvé. Ha tehát tételszerűleg felsorakoztatjuk, hogy *mikor mit tartottak irodalomnak*: nem csupán a magyar irodalomtörténeti szintézis fejlődési fokozatairól kapunk felvilágosítást, hanem figyelmeztető ujjmutatást visszamenőleg magának az irodalomnak fejlődési mozzanataira is.”⁷ Nehéz ellenállni a csábításnak,

³ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 58 (kiemelések az eredetiben).

⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Igazság és mediális értelem: Az esztétikai tapasztalat konstrukcióinak irodalomtörténeti megalapozása a magyar modernségben = Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2006, 19–39, 20.

⁵ *Uo.*, 34.

⁶ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az „alapviszony” Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál = Szerep és közeg, i. m.*, 40–56, 53.

⁷ HORVÁTH, *i. m.*, 57 (kiemelés az eredetiben).

hogy ezt a leírást magára a *Fejlődéstörténetre* is kiterjesszük. Horváth János az *ízlés* elve szempontjából írta meg a maga irodalomtörténetét, s ezzel annak a kornak vált irodalomtörténészévé, amelyben először határozta meg az ízlés, hogy mit tartanak irodalomnak. Ha tehát rákérdezünk Horváth János koncepciójának zártságára, nem azt kell firtatnunk, mennyire utasította el a Petőfi–Arany–Gyulai-féle ízlés megszilárdulása után fellépő irodalmat, hanem azt, mennyire indokolt *általában* az ízlés történeti alakulását, tudatosulását és megszilárdulását az irodalomtörténeti korszakok egymásra következésének visszamenőleges magyarázó elvévé tenni, vezérelvvé válását pedig az irodalmi folyamat végállapotának tekinteni. Az ízlés nála ugyanis olyan integratív elv, amelynek uralomra jutása *visszamenőleg* érthetővé teszi, miért volt kénytelen az irodalmi fejlődés minden egyes, önmagát abszolútizálni óhajtó irodalomfogalmon túllépni.

Horváth János nyilván azért nem vonatkoztatta saját koncepciójára azt a kritikát, amelyet az irodalomtörténet „valamely elv szempontjából való megírása”-nak egyoldalúságai vonnak maguk után, mert maga éppen eme mindenkori, egyoldalú elvek érvényességének történeti behatároltságából indult ki. Tudatában volt annak, hogy „a múltból csak a jellel azonos jelenségeket vonni bele szemléletünkbe, a tőle különbözőket ellenben kirekeszteni s a feledésnek átengedni: történettudományi szempontból elfogultságot jelent”.⁸

Amit azonban Horváth János ebből saját helyzetére nézve következtetésként levon, Janus-arcot mutat: nem tudni, valójában az irodalom *történésze*, vagy az *irodalom* történésze akart-e lenni. Amikor a korábbi irodalomtörténet „elfogultság”-át hallgatólagosan – a „sine ira et studio” követelménye jegyében – elutasító álláspontot fogalmaz meg, a „wie es eigentlich gewesen” pozitivista magatartását előlegezi, vagyis *történész* kíván lenni, kinek tárgya az irodalom; s ezzel mintha le is akarná tudni a történész elfogultságával kapcsolatos kihívásokat. Az irodalomtörténész elfogultságának azonban megítélése szerint másik oldala is van: „Hogy ez az elfogultság, a tudománynak is együttérzése, közös erőfeszítése a maga korának törekvéseivel számottevő rugója volt az irodalmi fejlődésnek, hogy tehát hasznos is volt: tagadhatatlan.” Ebben a jellemzésben az elfogultság *az irodalomtörténész saját hozzájárulása az irodalomtörténeti folyamat kibontakozásához*. Nem az a meglepő, hogy Horváth János – műve tanúsága szerint – a történelemmel szembeni (pozitivista típusú) elvárások deklarálása ellenére az utóbbi pozíciót foglalta el, vagyis belépett a magyar irodalom hagyománytörténetébe, hanem az, hogy erre valójában nem reflektált, s ezzel a *végkifejletet tekintve* nemcsak annak a kritikának szolgáltatta ki magát, amellyel ezt a pozíciót maga illette, de megfosztotta magát attól a lehetőségtől is, hogy *Fejlődéstörténetének* lényegileg nem teleologikus logikáját (a jelen irodalomfogalmán túlmutató jellegét) következetesen érvényesítse.⁹ Mivel azonban ő maga be tudta építeni koncepciójába a saját korától eltérő irodalomfogalmakat, *módszertanilag* elhatárolhatta magát minden korábbi irodalomtörténeti felfogástól, amely „öntudatlanul, mint kora irodalmi törekvéseinek aktív részese, s tudományos rendszere-

⁸ Uo.

⁹ Vö. KULCSÁR SZABÓ, *i. m.*, 2006, 33.

zés képében propagálója” „a maga korának irodalmi felfogásával nézi a múltat, *a jelen szempontjából ír történetet*”.

Mínt hogy az ízlést visszamenőleges értelemképző elvként alkalmazva átfogó magyarázatot tudott adni a korábbi (a jelenbelitől minőségileg különböző) vezérelvek váltakozásának logikájára, elmulasztotta feltenni a kérdést, vajon az ízlés maga nincs-e alávétve annak a logikának, amelyet egész *Fejlődéstörténetében* következetesen alkalmazott; hogy vajon a saját történetiségéből kifejlődő ízlés korszakának irodalma nem hordoz-e olyan „rendszeridegen” minőségeket (Szili József kifejezésével: „reciprocitásokat”¹⁰), amelyeket a rá következő kor irodalma, saját horizontjáról tekintvén múltjára, kitüntet és felértékel – hadat üzenvén a megelőző kor vezérelvének, anélkül azonban, hogy magát ama bizonyos ízlést hatalmában állna kiiktatni? Meglehet, a „Nyugat elődei”, a „Petőfi nem alkuszik”, a „Strófafák Buda halálára”, a „Hunyt mesterünk!” típusú elődkereső ambíciók éppen ilyen távlat felé mutatnak; az a vehemens hagyományképzés, egyáltalán, az irodalmi tudatnak az a soha nem látott magabiztossága, amely Adyban s kortársaiban megnyilvánult (lett légyen bármilyen megosztott), Horváth János zárt rendszerének felnyithatóságára indíthat bennünket. Mindeme jelenségek ugyanis erősítik egy olyan értelmezés lehetőségét, amely szerint e kor irodalma a történetileg kifejlett (s Horváth János által leírt) magyar közízlést tudja biztos talajként a lába alatt.

A „nemzeti klasszicizmus” mint ízléskategória

Bár leggyakrabban idézett meghatározása szerint az irodalom „[í]rók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”,¹¹ irodalomtörténeti koncepciójának ennél lényegibb fogalma az *irodalmi tudat* – „[a]z íróknak elődeihez s olvasóközönségéhez való tudatos viszonya”, pontosabban, az előbbi csak az utóbbi fényében nyeri el valódi jelentését. Míg *fejlődése* a szóbeli költészetnek is van, *fejlődéstörténete* csak az írott irodalomnak, amely – Genette-tel szólva – hypertextuális viszonyok reflektált sorozatát jelenti s imitáció-típusú transzformációkhoz vezet. Az író is a rendelkezésére álló közösségi hagyományt módosítja, akárcsak a népköltő, ám azért viszonyulhat tudatosan a hagyományhoz, mert az írásbeliségben a hypertextus nem törli a hypotextust.¹² Ennek az oralitás szerkezetét felülíró, történeti dimenziójú közös irodalmi ízlésnek a legtudatosabb foka az irodalomtörténet-írás és a kritika; a metatextuális viszonyban immár a szöveg és annak az irodalmi tudat által feltételezett transzformációja közötti viszony lappang – tekintetbe véve az írott szöveg megváltoztathatatlanágát.

A hyper- és metatextusok létrejöttét, mint látható, Horváth János szerint eredendően nem egyéni diszpozíciók határozzák meg. Az egyes szövegek megalkotói mindig eleve

¹⁰ SZILI József, *Bevezetés (Korszak – transzhisztorizmus – „nemzeti klasszicizmus”)* = Sz. J., „Légy, ha birsz, te »világköltő« ...”, Bp., Balassi, 16.

¹¹ HORVÁTH, *i. m.*, 62.

¹² „Fejleszt közízlést a szóbeli hagyományozás is, de létrehozó tényezőinek még emlékét is elmossa”; a történeti mélységű közízlést „nem is tudatosíthatja más, mint az irodalom”, *uo.*, 69.

olyan kollektív térben találják magukat, amelyet a múlt öröksége s az aktuális író- és olvasóközönség együttesen alkot. A fejlődés akkor lép minőségileg új szakaszba, amikor e közös tudás az irodalomról reflektálttá válik, s a hypertextuális viszonyoknak önálló, közösen számon tartott s egy adott korra jellemző rendszerük – hagyományuk – alakul ki; illetve akkor teljeseedik ki, amikor ezt az irodalmi tudatot egységesülő közízlés határozza meg.

Ha Horváth János „kollektív lelki formá”-nak nevezi az irodalmi tudatban uralkodóvá váló közös ízlést, ezzel nem kívánja törölni az irodalmi alapviszony eredendően egyéni jellegét, ám szerinte az alapviszonyban részt vevők sem történetileg, sem aktuálisan nem elszigetelt szubjektumok: „bár az irodalmi alapviszony mindenkor egyes személyek közt létesül s absztrakte az író látszik végső kezdeményezőnek: a kezdeményező egyén maga is részese a múlt örökségének, tagja a köznek”.¹³ Irodalmi fejlődés csak annyiban van – az egyéni kezdeményezés is csak annyiban része –, amennyiben ez az irodalmi köztudatban, az irodalmi közízlésben megmutatkozik; amennyiben a fejlődés nem más, mint a közösség irodalmi tudatának egyre bővülő és egyre tisztábban esztétikai mezőben megvalósuló történeti önreflexiója. Ennek a „köz”-nek a horizontja a nemzeti; ami ezen túl közös például az európai irodalmakban, nem alkot a befogadók által közösen számon tartott, történetileg alakuló rendszert. Az ilyen irodalmi köztudatok tudnak egymásról és hatnak egymásra, de az átvétel jellegét mindig a saját irodalmi köztudat, a saját hagyomány határozza meg, melynek alapja az élet, a kommunikációs mező, az emlékezet közössége;¹⁴ fő fogalma az átvett idegen mozzanatok „nosztrifikálása”.¹⁵

A nemzetinek ez a fogalma értelemszerűen *nem egyezik* a nemzetinek azzal a fogalmával, amely mint *nemzeti eszme* az irodalom konstitutív elvét jelenti a fejlődéstörténet *egy bizonyos* korszakában. Míg (ellentétben a gervinusi modellel) az irodalom fejlődése túlhalad azon, hogy a nemzeti eszme uralkodjék fölötté, az irodalmi tudat mindig nemzeti marad abban az értelemben, hogy írók és olvasók közös nyelvi-irodalmi tudatát jelenti.

¹³ *Uo.*, 68.

¹⁴ Lásd: „Mind e tulajdonságok azonban az egyetemes európai romantikának is többé-kevésbé jellemző jegei, s e rokonságon alapszik irodalmunk fogékonysága a külföldi romantika felől érkező hatások iránt. Közülök azonban csak azok fejlődhetek ki nálunk nyomatékosabban, melyek itt homogén készséggel találkoztak.” *Uo.*, 292. Ami a nyelvújítást illeti: „Mindaz, ami csak túlbuzgalom szülötte volt, elhullott az élet rostáján; mindaz, ami valódi szükségletet elégített ki, megmaradt. Az élőnyelv korábbi anyagával a folytonos használat folytán teljesen elvegyült az új, s mire Petőfi fellépett, a művelt (irodalom- és újságolvasó) magyarság új nyelven beszélt, melyet Balassi, Pázmány, Gyöngyösi, Amade, sőt Bessenyei sem értett volna meg teljesen.” 277.

¹⁵ A „nosztrifikálás” fogalmát egy Szemere Páltól vett metaforával világítja meg: „Ha a furmintot be nem hozzuk, nincs tokaji bor; de a magyar klíma reorganizálta, úgy, hogy nincs párja ott, a honnan hozattott.” *Uo.*, 53. Vö. „A hagyományt a régi magyar versformák konzerváló ereje tartotta még úgy-ahogy életben, mintegy az irodalmi élet felszíne alatt; a művelt irodalmiság azonban teljesen az új formákhoz szegődött; a csakhamar fellépő eredeti nagy tehetségek mind azokat telítették meg magyar lelkiséggel, avatták s szentelték magyarrá. E nosztrifikálás igazi végrehajtója az a nagy költőnk, ki Kazinczyt oly kimondhatatlan ragyogással váltja fel az irodalmi haladás útján: Vörösmarty Mihály”, 220; „...jó úton jártak azok, kik benne [a népköltészetben] keresték azt a formakészletet, mellyel irodalmunk a Kazinczy-korszak idegen hozományát nemzetivé nosztrifikálhatja”, 274. Alább „[a] nyelvújítás szerzeményeinek nosztrifikálásá”-ról esik szó, 277.

Horváth János maga is elkövette azt a hibát, hogy a nemzetinek ezt a két fogalmát nem különböztette meg következetesen. Egyrészt – az utóbbi jegyében – kizárja, hogy a nemzeti az irodalomtörténeti rendszerezés átfogó kategóriája lehetne; ez, úgymond, már csak azért sem lehetséges, mert „a nemzeti elv nem kizárólag az irodalomé, nem saját elve az irodalmiságnak”; de azért sem, mert „[a]mi egy fejlődő lényekben egyszer megvan, másszor nincs meg, az nem saját és kizárólagos elve e fejlődő lényeknek”. (Mint később írja, éppen a sajátosan irodalmi vezérszempont tette lehetővé annak az időpontnak a felismerését, amelyben a nemzeti eszme „irodalmi szerepe korszakos jelentőséggel kezdetét veszi”). Amikor azonban sajnálkozásának ad hangot, amiért legújabban már két nemzetietlen korát is ismerjük a magyar irodalomnak – ti. a 18. század mellett a 20. századot –, ellentmondásba kerül saját megállapításával, amely szerint a klasszikus magyar ízlés fejlődést szabályozó öntudatát soha többé *nem lehet* kiiktatni.¹⁶ Az ellentmondást a két nemzetfogalom összemosása okozza. Ha a legújabb magyar irodalom nem nemzeti abban az értelemben, ahogyan a magyar romantika irodalma volt (ti. nem áll a nemzeti eszme vezérlete alatt), ez nem jelenti, *nem is jelentheti* azt, hogy kiiktatta volna a fejlődésből a történetileg alakult saját közízlést s annak tudatát. Horváth János itt láthatólag szembekerült saját elvével, hogy ti. „[a]mi egyszer korszakosan létesült, többé nem vész el, csak új szempontok szerint alakul tovább”.¹⁷ Az ellentmondás már csak azért is szembetűnő, mert ő maga expressis verbis megfogalmazta: „hogy irodalmunk egészében véve a nemzeti érzelmek kifejezője, a nemzeti politikum szószólója és alárendeltje legyen: e kötelezettsége alól a szabadságharc előtti nagy költők gyakorlata, majd Arany Jánosé felmentette már, s Gyulai Pál egész kritikai működése az irodalom önjogúságát kodifikálta. E felfogás, *melyen irodalmunk legújabb fordulata sem változtatott semmit*, a nemzeti jegyet alaki határozományként értékeli az irodalmi alkotásban”.¹⁸ Mondanunk sem kell, *Fejlődéstörténetének saját* logikája az utóbbi megállapítást igazolja, bármit nyilatkozott is maga egyébként, ami ennek ellentmond.

„[K]ezdet nincs, csak kezdődések vannak”

Annak megítélése szempontjából, vajon teleologikus-e Horváth János koncepciója, lényeginek minősül a kezdet kérdése.

Ahogyan Hegelnél a természet mint kiindulás a szellem más léte, vagyis, rejtve bár, lényegként hordja önmagában azt, ami majd kibontakozik és a cél elérésekor tisztán megnyilvánul, úgy minden tényleges teleológia ilyen szerepet tulajdonít a kezdetnek. Ehhez képest szembetűnő, hogy Horváthnál nincs ilyen kezdet; „csak kezdődések vannak”,¹⁹ amelyek nem hordják magukban rejtett lényegként a majdani cél elvét. Az iroda-

¹⁶ *Uo.*, 355.

¹⁷ *Uo.*, 342.

¹⁸ *Uo.*, 336 (az én kiemelésem – S. V. P.).

¹⁹ *Uo.*, 73.

lom kezdeti formái szerinte partikuláris célokra irányulnak, s – míg az irodalmi tudat ki nem alakul – nem is látnak túl ezeken a célokon.

E korszakok s a hozzájuk tartozó funkciók egymásra következésében első ránézésre csupán a jelentésszűkülés folyamata fedezhető fel; van is olyan értelmezése a *Fejlődéstörténet*nek, amely a diszparát irodalomfogalmak és a hozzájuk tartozó minőségek, funkciók merev elválasztásában marasztalja el.²⁰ az irodalom először magyarországi, majd magyar nyelvű, azután nemzeti tartalmú (ebben az értelemben eredeti), végül (nemzeti-leg) művészi,²¹ a magyarországi irodalomnak az oktató jelleg és a hitelesség funkciója felel meg (Pázmány–Zrínyi), a magyar nyelvűnek a tudomány terjesztése, s ezáltal a közboldogság előmozdítása (Bessenyei), a nemzeti tartalmúnak a nemzet szellemi önállósítása (Kármán), a művészinak a nemzetileg jellegzetes stílus illetve ízlés létrehozása (Vörösmarty, majd Arany).

A *fejlődés* fogalmának megértése szempontjából ugyanakkor perdöntő, hogy az irodalom mint szellemi viszony nem korlátozódik annak a funkciónak a betöltésére, amelyet egy-egy kor az irodalom feladatának tekint. Bármennyire határozza is meg ugyanis a mindenkori irodalmat egy vagy néhány funkció, az irodalom a maga valóságában mindig olyan szellemi viszonyt jelent, amely az emberi élet egészében gyökerezik – a szellem és az élet Dilthey-féle összefüggésének értelmében.

Az alapviszony szerkezete tehát mindig összetettebb, mint amit az uralkodó funkció megkövetel s amit (ha már létezik) az azt tükröző irodalmi tudat tartalmaz; amit ezek lefednek, az alól „kilóg” a szellemi megnyilvánulások, az irodalmi sajátosságok tarka szövevénye – olyan megnyilvánulásoké és sajátosságoké, amelyek az illető kor irodalomfogalmára nézve *nem konstitutívak*, jelenlétük nagyrészt nem is tudatosodik, csak úgy „ott vannak”; a befogadók azonban, még ha esetleg a kodifikált irodalmi tudat miatti rossz lelkiismerettel is, tudnak róluk, számítanak rájuk a szellemi viszony létesítése során.

Az irodalom *fejlődése* – és nem az irodalomtípusok mechanikus egymásra következése – az irodalmi alapviszonynak e mindenkori látens gazdagságával függ össze. Egészen pontosan azzal, hogy az irodalom *aktuálisan nem konstitutív* attribútumainak nem kisebb a fejlődést meghatározó potenciáljuk, mint azoknak, amelyek az éppen uralkodó funkció alapul; mindegyikben benne van a lehetőség, hogy egy későbbi kor saját előzményeként felfedezze, midőn múltat keres ahhoz a minőséghez, amely saját aktuális irodalmi tudatát meghatározza: „Amit valamely kor irodalmi élete az összes készletből magára nézve aktuálisnak tud, s az eleven irodalmi viszonyba bevon: az jelenti e kor szempontjából az *irodalmi hagyományt*. Ekként minden korszak állást foglal vagy foglalhat a múltbeli készlettel szemben: változó tehát az irodalmi hagyomány mozzanata is.”²²

²⁰ SZILI József, *A magyar irodalom fejlődéstörténetének apóriái = Az irodalomtörténet esélye*, szerk. VERES András, Bp., Gondolat, 2004, 45–62. Szili az egyes irodalomfogalmakat elszigetelő, historista logikát tulajdonít Horváth *Fejlődéstörténetének* – s lát ennek folytán feloldhatatlan ellentmondásokat benne.

²¹ HORVÁTH, *i. m.*, 16.

²² *Uo.*, 66 (kiemelések az eredetiben).

A *Fejlődéstörténet* tehát hatástörténeti elvet követ; mindig a mindenkori jelen dönti el, visszamenőlegesen, mi minősül éppen (a jelenben érvényes irodalomfogalom tükrében) kezdetnek.

Lappangó funkciók – utólagos előzmények

A szűk körű aktuális funkció és a fejlődés alapját biztosító látens gazdagság, rejtett potenciál feszültsége már magának az írásbeliségnek a megjelenését is jellemzi. „Az egyház szükséglete hozta létre”, rövidesen azonban önállósította magát. Az írást elkezdik profán, majd nem latin nyelvű szövegek rögzítésére használni, ezért a használók köre is kitér; rendkívül széles felhasználhatósága révén előbb-utóbb olyan funkciókat aktivizál, amelyek messze túl vannak az eredetin, s amelyek nélküle soha nem is kerültek volna napvilágra; az eredeti funkciót pedig már legfőbb rekvizitumként cipeli tovább. Mihelyt elszakad a latin nyelvtől, elindul „kollektivitást képző, nagy, végtelen útjára”.²³ Ez a funkcióváltás, -eltolódás jellemzi a könyvnyomtatás történetét is. Nem azért született meg, hogy az irodalmi tudat kifejlődését elősegítse, sőt, első lépéseként tönkre is tette, amit e téren – a maga lehetőségein belül – az orális költészet létrehozott,²⁴ a könyvnyomtatás azonban, mintegy feltalálásának „melléktermékeként”, létrehozta szövegek és olvasók időben változó viszonyát, s ezzel megalapozta az irodalmi tudat kialakulását.

Az írásbeliség által létrehívott hypertextuális viszonyok története során az imitációk által végrehajtott transzformációk lassan-lassan eltolódásokhoz vezetnek az irodalom attribútumai közti fontossági sorrendben. Ami korábban az uralkodó funkciótól távol, árnyékban húzódott meg, az egyszer csak konstitutív mozzanattá válik, a régi domináns funkció pedig „régis szokásként” él tovább, melyet az új irodalmi tudat, a maga korának felfogását abszolutizálván, anakronizmusnak minősít, de az olvasók azért rendszerint makacsul ragaszkodnak hozzá, még ha közben rossz is a lelkiismeretük.

Horváth János elemzéseiben ezeknek az eltolódásoknak a bemutatása központi szerepet játszik. „Kolostori íróink a középkori vallásos, vagy inkább csak épületes irodalomnak főképp *regényesebb* termékeit válogatták ki fordításra”; „a nemcsak tanulságos, de egyúttal érdekesen szórakoztató, sőt regényes »példák« csábítják őket különösen”, s így „a teológiai literatúrának inkább »szépirodalmi« színezetű melléktermékei, mintsem tudós magva kerültek át e kolostori irodalomba”²⁵ – jellemzi az irodalom reflektálatlan funkcióeltolódását a középkorban; ami a protestantizmust illeti, „[k]özöniséget a szó igazi értelmében a reformáció nevel irodalmunkban először. [...] S ezzel, bár nem azt célozta, meg volt törve a jég a profán irodalom számára is.”²⁶ Hasonlóan írja le a művészség szempontjának megjelenését is, a magyar nyelvűségen alapuló irodalmi tudat ko-

²³ *Uo.*, 84.

²⁴ *Uo.*, 20.

²⁵ *Uo.*, 82 (kiemelés az eredetiben).

²⁶ *Uo.*, 89 (kiemelés az eredetiben).

rában, amelynek irodalmi vezérelve a (közboldogságot szolgáló) tudományosság: „szinte észrevétlenül, anélkül, hogy a mozgalom megindítói számot adnának maguknak az átalakulásról, a tudomány érdekében támasztott forrongás merő irodalmi, és pedig művészi irodalmi jelenségeket kezd létrehozni”; „[a] tudomány azonban, melynek tisztelt palástja alatt rejtve vonul be az irodalom, de csakhamar kinő alóla, még sokáig kísért, legalább mint jelszó”.²⁷

S itt érvényesül a *Fejlődéstörténet* hatástörténeti alapelve. Mivel az irodalom egy társadalom mindenkori szellemi életének egészét tárgyasítja, az utókor mindig mást találhat benne, annak megfelelően, hogy melyik attribútumát világítja meg lámpásával; a nemzeti nyelvűség korában azt teszi saját múltjává, hogy a magyarországi irodalom korában nagy szerepük volt a magyar nyelvű szövegeknek (Bessenyei korában „a múltból is a magyar nyelvű emlékek kezdik érdekelni a kort”²⁸) – holott a magyar nyelvűség az illető kor saját irodalmi tudatában mellékes szerepet játszott;²⁹ a nemzeti eredetiség ugyanilyen módon ismeri fel előfutárait a krónikákban; a művészség jegyében kibontakozó irodalmi tudat biztos érzékkel emeli ki saját múltjaként mindazt a legrégebbi koroktól a megelőző századig, amiben a szépség nyomait találja meg. Az új szövegek a maguk módján olvassák a régieket.³⁰

A korszakok egymásra rétegzettsége ugyanakkor nem egyszerűen azt jelenti, hogy minden kor mást és mást aktualizál az irodalom attribútumainak készletéből – a maga szükségletei szerint. Nemcsak azért, mert közvetlenül az őt megelőző korról, annak irodalmi tudatával kell szembesülnie – például a magyar nyelvűségnek mindennel le kell számolnia, ami a latin nyelvűséghez kapcsolódik; a nemzeti eredetiség programjának szükségképpen el kell utasítania az idegen mintákat; a művészség elve elkerülhetetlenül szemben találja magát a hasznosság bármilyen megnyilvánulásával. Horváth János, aki az irodalom rendszerszerű elkülönülésének horizontjáról tekint vissza a múltra, megtehetné, hogy mindvégig csak az esztétikai mozzanatot tünteti ki, amely az irodalomnak autonómiát biztosító ízlés kialakulása szempontjából meghatározó; koncepciójának azonban az a lényege, hogy ez a mozzanat mindig kölcsönhatásban volt azzal a funkcióval, amely előző korok írásbeliségében uralkodó szerepet töltött be.

Láttuk, az esztétikum az irodalomnak a legszűkebb klerikusi kör használatából való kikerülése után megjelenik, az egyházi funkció mögött meghúzódva; a magyar nyelv feltűnésekor elkerülhetetlenül vetődik fel az autonóm irodalmi nyelv felé vezető nyelv-szabályozási szándék; a szélesebb közönségre hatni akaró hitvitázó iratok szerzői, Pázmánnyal az élen, olyan írásmódot érvényesítenek, amely *utólag* az esztétikum önállósu-

²⁷ *Uo.*, 39–40.

²⁸ *Uo.*, 46.

²⁹ Lásd: „A magyar nyelvnek a deák mellőzésével való megfontolt használata már a kéziratok klastromi irodalommal kezdetét veszi, s még nagyobb tért hódít a XVI. századi protestáns irodalom felvirágzása idején. Mindkét esetben csupán a gyakorlati szükségletnek óhajt eleget tenni: amott főképp a latinul nem értő apácák kedvéért, emitt a protestantizmus terjeszkedési vágyainak mennél gyorsabb megvalósítása céljából.” *Uo.*, 27.

³⁰ A szövegek visszamenőleges funkció- és kontextusváltása akkor is óhatatlanul jelentésbeli eltolódást feltételez, ha Horváth János *expressis verbis* nem számolt is a befogadás történetileg változó jelentésalkotásával (lásd KULCSÁR SZABÓ 1995, 45).

lásának folyamatába illeszkedik; Bessenyei programja is ezt a célt szolgálja – akaratlanul, a profánus irodalom szorgalmazásával, Kármán pedig, aki – Horváth János szerint – „tartalmi eredetiséget” szorgalmaz, nyíltan agitál az írás kellemessége mellett – a benne foglalt tudás befogadhatósága érdekében. A történésznek tudnia kell, hogy egyikük sem törekedett az esztétikai autonómia elvének uralomra juttatására, a jelen horizontjáról visszatekintve mégis joggal kapcsolja őket egymáshoz ennek az elvnek az alapján.

Fejlődéstörténet – Horváth János után

Horváth János nem győzte hangsúlyozni, hogy a mindenkori irodalmi tudat konzervatív és korlátozó. Ami a visszamenőleges korlátozást illeti, látható sajnálkozással ír arról, hogyan szorult ki a latin nyelvű irodalom, ugyanilyen nyilvánvaló az az elkötelezettség, amellyel a „nemzetietlen” 18. századot védi a nemzetit középpontba állító későbbi irodalmi tudat elmarasztaló ítéletével szemben. Ezt könnyedén megtehetette, hiszen már azt is láthatta, hogy e kor újdonságait, eredményeit hogyan sajátítja el a következő, ízlésében szuverén korszak.

Szempontunkból azonban a fennálló irodalmi tudat meghaladására irányuló jelenségek korlátozására utaló megállapításai a lényegesek; az például, amikor látható élvezettel ír arról, hogyan ragaszkodik Decsy Sámuel az irodalom hasznossági elvéhez, miközben a művészség követelménye dörömböl az ajtón.³¹

Az ő módszerének lényege, hogy engedi szóhoz jutni az egyes korok irodalmi tudatát, s ezeket párbeszédbe hozza az illető korok jelen érdekű, hatástörténeti felfogásával; miközben önmaga jogán elismeri a hasznosság és hitelesség elvét a középkori irodalmi tudatban, a magyar nyelvűség társadalompolitikai ambícióját a 18. század végén, a nemzeti eredetiség tematikus elvárásrendszerét a 19. század elején, fenntartotta magának a jogot, hogy mindvégig az irodalom saját hagyományú esztétikai autonómiája felől, vagyis a jelen horizontjáról, hatástörténeti logikával szemlélje a múltat. Mivel ezt az autonómiát abban az irodalmi tudatban látta megvalósulni, amely Erdélyi Jánosban, Arany Jánosban, Toldy Ferencben, Gyulai Pálban bontakozott ki, az ő munkásságuk nem is *tárgyai* elemzéseinek; a hagyománytörténetis ama szakaszának szereplői ők, amelyben Horváth János maga is benne állt – állításaik ezért simulnak bele zökkenőmentesen elemzéseibe.

Mindebből világosan következik, hogy *ő maga* miért nem folytathatta a *Fejlődéstörténetet* – felvéve abba a 20. század fejleményeit is.

³¹ Decsynél „már csak kegyes öncsalásul tűnik fel, midőn [...] kijelenti, hogy nem lesz célszerű mélyebb tudományos munkákkal kezdeni a tudományok megkedveltetését. »Leg jobb tehát – úgymond – nyelvünknek mivelését a' szép tudományokon, u. m. Románokon, meséken, histórián s. a. t. kezdeni, mellyek ... nem tsak semmi elme-törést és únalmat nem szereznek az olvasóknak; hanem inkább ... kívánságot ébresztenek a' szivben több olly dolgoknak tudására«. Majd azt mondtuk, hogy itt már kilátszik a lóláb! A cégér a régi, de újat árulnak alatta. [...] Mind e tünetekben már ott lappang a művészi követelmény sejtelve.” HORVÁTH, *i. m.*, 40.

Nem egyszerűen azért, mert – mint Németh G. Béla megállapítja – nem találta meg a „magyar klasszicizmus”-hoz hasonló szintézis lehetőségét saját kora irodalmában.³² Hanem azért, mert az a történet, amelyet ő megírt – rendszerelméleti kifejezéssel szólva: a magyar irodalom önálló társadalmi alrendszerre fejlődése –, valóban lezárult. Ezt éppen a rá következő kor irodalma bizonyítja, amely e fejleményt magától értetődőnek tekintette. A *Fejlődéstörténet* lezárulása ezért nem a magyar irodalomtörténet végét jelenti, sőt; akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy belépést jelent az autentikus irodalmiság korszakába. Bármennyi idegen hatást vesz föl a magyar irodalom, ezt nem teheti úgy, hogy maga vagy a rá következő korszak ne „nosztrifikálná” (átalakítva ezzel természetesen magát a befogadó közeget is); bárkit tagad meg, értelmez át vagy fedez fel a magyar irodalom múltjából, ezt már ennek az önálló irodalmiságnak a talaján állva teszi. Természetesen e kornak is megvan a maga – Horváth János-i értelemben vett – irodalmi tudata, „elődeihez és olvasóközönségéhez való tudatos viszonya”; ha Ignotus vitatkozott Horváth Jánossal,³³ a ma *klasszikus modernségnek* nevezett korszak irodalmi tudata vitatkozott a „nemzeti klasszicizmus”-éval, miután az *egyéniesség* jegyében – a maga szempontja szerint korlátozó módon – olvasta újra önmaga számára a magyar irodalom történetét, Zrinyistül, Petőfistül, Arany Jánosostul, s fedezte föl a „nemzeti klasszicizmus” korának „reciprocitásaiban” a maga előzményeit. Hogy a posztmodern kor hogyan olvasta újra a maga céljainak megfelelően a magyar irodalom történetét, arról is van már a jelenkornak kritikai-irodalomtudományos reflexiója,³⁴ vagyis ennek a kornak is van kialakult, reflektált irodalmi tudata.

Ezek az irodalmi tudatok felbonthatják Horváth János fejlődéstörténeti rendszerét – fel is bontják –, ám ha van valami tanulsága a *Fejlődéstörténetnek*, akkor az bizonyosan, hogy az irodalmi tudatok igazságai mindig korhoz kötötten viszonylagosak, bármennyire szeretik is kizárólagosnak és véglegesnek tudni magukat; valamilyen módon tehát feltételezik is egymást, előrevetítvén egy újabb, természetesen ismét csak átmeneti integráció lehetőségét. Ma már talán fölvethető a kérdés, vajon fennáll-e egy ilyen integráció lehetősége, vajon vannak-e a 20. századnak Toldy Ferencei és Arany Jánosai, akik méltán számíthatnak a maguk 21. századi Horváth Jánosára.

³² NÉMETH G. Béla, *A „nemzeti klasszicizmus mestere” – a „nemzeti klasszicizmus tanítványa” (Horváth János és a 19. század)* = N. G. B., *Hosszmetszetek és keresztmetszetek*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 479.

³³ Lásd ANGYALOSI Gergely, *Szerves fejlődés vagy folytonos újrakezdés? Horváth János és Ignotus vitája az irodalomtörténeti fejlődésről* = *Az irodalomtörténet esélye, i. m.*, 37–44.

³⁴ Lásd pl. IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 177–196.